

Libris.RO

Respect pentru oameni și cărți

ROBERT GERWARTH

CEI ÎNVISSI

București
2017

Cuprins

Introducere	15
Partea I	
Înfrângerea	
1. O călătorie de primăvară cu trenul	35
2. Revoluțiile ruse.....	41
3. Brest-Litovsk	56
4. Gustul victoriei.....	60
5. Când norocul se schimbă.....	68
Partea a II-a	
Revoluție și contrarevoluție	
6. Războiul fără sfârșit.....	91
7. Războaiele civile ruse.....	100
8. Triumful iluzorii al democrației.....	127
9. Radicalizarea.....	146
10. Teama de bolșevism și ascensiunea fascismului.....	186
Partea a III-a	
Prăbușirea imperiilor	
11. Cutia Pandorei:	
Conferința de la Paris și chestiunea imperiilor	205
12. Reinventarea Europei Centrale și de Est	223
13. <i>Vae victis</i>	236
14. Fiume.....	260
15. De la Izmir la Lausanne	268
Epilog: Perioada postbelică și criza europeană	
de la mijlocul secolului	292

Resumătoare oameni și cărti	315
Note	320
Lista hărților	434
Lista ilustrațiilor	435
Bibliografie	438
Indice	519

INTRODUCERE

Ambele tabere, de învingători și de învinși, au fost distruse. Toți împărații sau succesorii lor au fost măcelăriți sau detronați... Cu toții au fost învinși; pe toți i-au lovit nenorocurile; toate eforturile depuse au fost în zadar. Nu s-a câștigat nimic...

Supraviețitorii, veterani nenumărați zile de luptă, s-au întors, fie purtând lauri victoriei, fie aducând vestile dezastrului, la casele lor deja înghițite de catastrofă.

Winston Churchill, *The Unknown War* (1931)

Acest război nu este sfârșitul, ci începutul violenței. Este focul în care i se vor modela lumii noi granițe și comunități. Noi matrie căută să fie umplute cu sânge, iar puterea va fi impusă cu forță.

Ernst Jünger, *Der Kampf als Inneres Erlebnis* (1928)

9 septembrie 1922 a fost momentul în care patimile stârnite de un deceniu de război s-au dezlănțuit asupra orașului Izmir (cunoscut și sub numele său antic de Smirna). În vreme ce cavaleria turcă își făcea intrarea în orașul care fusese cândva cel mai prosper și mai cosmopolit din întregul Imperiu Otoman, majoritatea creștină a populației privea desfășurarea evenimentelor într-o expectativă agitată. Izmir era un oraș în care musulmanii, evreii, armenii și creștin-ortodocșii greci trăiseră împreună, în condiții mai mult sau mai puțin pașnice, vreme de secole. Însă aproape zece ani de război transformaseră relațiile interetnice ale orașului. După ce pierduse imensele sale teritorii europene aproape în întregime, în urma Războaielor Balcanice din 1912-1913, Imperiul Otoman intrase în Marele Război ca aliat al Germaniei,

În august 1914 și ajunsese încă o dată de partea celor învinși. Deposedat de tărâmurile arabe situate în ceea ce mai târziu avea să fie cunoscut ca Orientul Mijlociu, învinsul Imperiului Otoman și populația sa turco-musulmană umilită s-au confruntat destul de repede cu o altă amenințare: încurajată de prim-ministrul britanic David Lloyd George, o armată greacă de invazie a debarcat în Izmir în 1919, hotărâtă să pună bazele unui imperiu în teritoriile populate parțial de creștini din Asia Mică.¹

După un conflict crunt de trei ani, care a fost marcat de atrocități comise atât împotriva musulmanilor, cât și a creștinilor, soarta războiului s-a întors decisiv împotriva grecilor. Ademenite în adâncul Anatoliei Centrale de către abilul lider al naționaliștilor turci, Mustafa Kemal, trupele grecești, iremediabil suprasolicitate și conduse cu incompetență, s-au prăbușit după ce Kemal – mai bine cunoscut după viitorul său nume onorific, Atatürk („tatăl turcilor“) – a lansat o contraofensivă importantă în vara anului 1922. Retragerea pripită a armatei grecești învinse, însotită de jafuri, crime și incendii îndreptate împotriva populației musulmane din Anatolia Occidentală, a condus la temeri justificate de represalii în rândul populației creștine din Izmir. Însă asigurările înșelătoare venite din partea autorităților grecești de ocupație din oraș și prezența a nu mai puțin de 21 de nave de război ale Aliaților, ancorate în portul din Izmir, i-au făcut pe greci și pe armeni să trăiască într-o falsă senzație de siguranță. Având în vedere că Aliații occidentali – în special Marea Britanie – încuraja seră cucerirea ateniană a Izmirului, fără îndoială că aceștia urmău să intervină pentru a proteja populația creștină de represaliile musulmane.

Aceste speranțe s-au dovedit nejustificate când marea tragedie s-a declanșat. La scurt timp după ce armata turcă învingătoare cucerise Izmirul, soldații l-au arestat pe arhiepiscopul ortodox Hrisostom, un susținător vocal al invaziei grecești, și l-au predat ofițerului aflat la comandă, generalul-maior Sakallı Nureddin Paşa. Generalul l-a oferit pe Hrisostom unei gloate de turci adunată în fața cazărmii sale, care cerea capul mitropolitului. Conform amintirilor unui observator de atunci, un marinări

francez, „multimea s-a năpustit asupra lui Hrisostom cu strigăte guturale și l-au târât pe stradă până au ajuns la frizeria unde Ismael, proprietarul evreu, privea impacientat în fața ușii. Cineva l-a dat pe frizer la o parte, a înșfăcat un cearșaf alb și l-a legat în jurul gâtului lui Hrisostom, strigând: «Tundeți-l!» Aceștia au smuls barba prelatului, i-au scos ochii cu cuțitele, i-au tăiat urechile, nasul și mâinile.“ Nimeni nu a intervenit. Trupul batjocorit al lui Hrisostom a fost apoi târât pe o alei secundară, fiind azvârlit într-un colț și lăsat să moară.²

Moartea violentă a mitropolitului ortodox al Smirnei nu a fost decât uvertura celor două săptămâni de orgii violente care amintea de distrugerile orașelor inamice din timpul războaielor religioase europene ale secolului al XVII-lea. Pe parcursul următoarelor două săptămâni, se estimează că aproximativ 30 000 de greci și de armeni au fost măcelăriți. Si mai mulți au căzut pradă jafurilor, bătailor și violurilor comise de soldații turci, de grupăriile paramilitare și de găștile locale de adolescenti.³

Primele case incendiate au fost cele din cartierul armean al orașului, pe 13 septembrie, după-amiaza târziu. Până în dimineața următoare, majoritatea cartierelor creștine ale Izmirului fuseseră arse. Pe parcursul câtorva ore, mii de bărbați, femei și copii s-au refugiat pe cheiul orașului. Reporterul britanic George Ward Price a urmărit spectacolul macabru din siguranță oferită de o navă de război aflată în port și a consemnat o situație „de nedescris“:

Ce văd de pe puntea *Gärzii de Fier* este un zid de foc neîntrerupt, lung de trei kilometri, în care 20 de vulcani diferiți, arzând cu flăcări furibunde, aruncă limbi de foc crestate, zbătându-se în agonie, până la o înălțime de 30 de metri... Marea radiază o lumină arămie întunecată și, cel mai rău, dinspre mulțimile compacte de mii de refugiați îngheșuiți pe cheiul strâmt, între tot mai apropiata moarte fierbinte din spate și apele adânci din față, vin continuu țipete nebune de teroare pură, care se aud la mile depărtare.⁴

În timp ce trupele turcești formau un cordon în jurul cheiului, mulți dintre refugiații disperați căutau să găsească modalități de a se apropiă de vasele Aliaților ancorate în port. Pe măsură ce devinea tot mai clar că Alianții nu urmau să intervină sau să încerce măcar să îi salveze cu bărcile, unii greci însărcinăți să sinucidă sărind în apă și încercându-se. Alții au încercat să întră la un loc sigur, căutând frenetic să ajungă la unele dintre navele Aliaților. Copiii și bătrâni au fost călcați în picioare de o mulțime disperată să scape de căldura de nesuportat emanată de clădirile incendiate din jurul lor. Fiind imposibilă evacuarea lor în acele condiții, vitelor și sailorilor le-au fost rupte picioarele înainte de a fi împinsă în apă pentru a se înecă – o scenă imortalizată în povestirea „Pe cheiul din Sмирна“, scrisă de corespondentul străin al ziarului *Toronto Star*, pe atunci numărul foarte celebrul Ernest Hemingway.⁵

Hemingway era doar unul dintre numeroșii reporteri occidentali care consemnată distrugerea Izmirului. Timp de mai multe zile, soarta îngrozitoare a orașului a ocupat primele pagini ale ziarelor din întreaga lume. Acest fapt l-a determinat pe secretarul de stat britanic pentru colonii, Winston Churchill, să condamne distrugerea Izmirului într-o scrisoare trimisă prim-ministrilor din țările Commonwealthului, considerând-o o „orgie infernală“ cu „puține paralele în istoria crimelor comise de om“.⁶

După cum ilustrează la modul funest destinul necruțător al populației creștine din Izmir și anterioarele masacre ale turcilor musulmani, Marele Război nu a fost urmat imediat de o perioadă de pace. În realitate, Churchill se înșelase în privința naturii unică a atrocităților din Izmir. Dimpotrivă, incidentele violente, la fel de grave precum cele petrecute în Anatolia Occidentală, nu au fost o raritate pe parcursul perioadei adesea numite (mai degrabă eronat) „interbelică“, o perioadă frumos încadrată cronologic, care a început, după cum se presupune, odată cu armistițiul din 11 noiembrie 1918 și s-a încheiat cu atacul lui Hitler împotriva Poloniei, pe 1 septembrie 1939. Însă o astfel de periodizare are sens doar în cazul principalilor câștigători ai Marelui Război,

mai exact pentru Marea Britanie (cu excepția notabilă a războiului irlandez de independentă) și pentru Franța, în cazul cărora încetarea ostilităților de pe frontul de vest a marcat cu adevărat începutul unei ere postbelice.

Pentru locuitorii din Riga, Kiev, Izmir sau din multe alte locuri din Europa Centrală, de Est și de Sud-Est a anului 1919, pacea era departe; aici aveau loc violențe de neoprit. „Oficial, războiul mondial s-a terminat odată cu încheierea armistițiului“, nota filosoful și polimatul rus Piotr Struve, din perspectiva unui intelectual public al acelor vremuri, care schimbase orientarea bolșevică pe afilierea la Mișcarea Albă, în mijlocul violentului război civil din țara sa. „În realitate, cu toate acestea, toate lucrurile prin care am trecut de la acel moment, și prin care continuăm să trecem, sunt o continuare și o transformare a războiului mondial.“⁷

Struve nu trebuia să privească prea departe pentru a-și găsi o confirmare a punctului său de vedere: violența era pretutindeni, forțe armate de diferite dimensiuni și cu diferite scopuri politice continuând să se confrunte de-a lungul Europei Răsăritene și Centrale, în timp ce noi guverne veneau și plecau în contextul numeroaselor vărsări de sânge. Doar între 1917 și 1920, Europa a trecut prin nu mai puțin de 27 de schimbări violente de putere politică, multe dintre ele însoțite de războaie civile latente sau deschise.⁸ Cazul cel mai extrem a fost, desigur, cel al Rusiei însăși, unde ostilitățile dintre susținătorii și opozanții loviturii de stat bolșevice a lui Lenin, produsă în octombrie 1917, au evoluat rapid, declanșând un război civil de proporții, fără precedent în istorie, în cele din urmă curmând vietile a peste trei milioane de oameni.

Însă chiar și în locuri unde violența era mult mai atenuată, mulți contemporani împărtășeau convingerea lui Struve, conform căreia terminarea Marei Război nu adusese stabilitate, ci inaugurate un climat extrem de volatil, în care pacea era cel mult precară, dacă nu chiar total iluzorie. În Austria post-revolutionară – care încetase să mai fie centrul unuia dintre cele mai mari imperii terestre din Europa, și devenise o republică alpină mică și secătuită de bogății –, un ziar conservator de mare

tiraj a publicat un punct de vedere similar într-un editorial din mai 1919, apărut sub titlul „Război pe timp de pace“. Făcând trimitere la nivelurile înalte de violență de neoprit de pe teritoriile imperiilor înfrânte ale Europei, ziarul nota apariția unei curbe a violenței postbelice, pe atunci întinsă din Finlanda și statele balțice, trecând prin Rusia și Ucraina, Polonia, Austria, Ungaria și Germania, și terminându-se în Balcani, Anatolia și Caucaz.⁹

În chip straniu, articolul nu menționa Irlanda, singura țară vest-europeană care părea, cel puțin în timpul războiului de independență (1919–1921) și al ulteriorului război civil (1922–1923), să urmeze o cale similară (cu toate că mai puțin violentă) cu cea a statelor din centrul și estul Europei, între 1918 și 1923.¹⁰ Cu toate acestea, asemănările dintre Irlanda și Europa Centrală nu le-au scăpat observatorilor pătrunzători din Dublinul acelor vremuri, care vedea situația grea a Irlandei ca parte dintr-o problemă mai generală a Europei, un conflict în desfășurare care își avea originea în criza mondială a anilor 1914–1918, dar, în același timp, ca pe ceva separat de starea generală. După cuvintele laureatului Premiului Nobel, William Butler Yeats, apărute în unul dintre cele mai cunoscute poeme ale sale, „A doua venire“ (1919), situația se înfățișa astfel:

Totul se dezbină; centrul nu mai poate ține;
 Anarhia pură se abate peste lume,
 Marea însângerată a fost eliberată...
 Ce bestie grosolană, al cărei ceas a bătut în sfârșit,
 Se tărăște spre Betleem spre a se naște?¹¹

Subiectul acestei cărți este tranziția violentă a Europei de la un război mondial la o „pace“ turbulentă. Îndepărându-se de istoriile mai cunoscute ale Marii Britanii și Franței sau de povestea la fel de cunoscută a pacificării frontului de vest, în 1918, ea urmărește să reconstruiască experiențele oamenilor care au trăit în țările care s-au situat în tabăra celor învinși, în Marele Război: în imperiile Habsburgilor, Romanovilor, Hohenzollernilor și otomanilor (și în statele lor succesoare), precum și în Bulgaria. Totuși, orice istorie

a celor învinși trebuie să includă Grecia și Italia. Deși s-au numărat printre învingători, în toamna lui 1918, ambele state au intrat rapid în declin. Pentru Atena, Războiul greco-turc (1919–1922) a transformat victoria în „marea catastrofă“ a anului 1922, în vreme ce mulți italieni simțeau că succesele dobândite cu greu în fața armatei habsburgice, în 1918, nu fuseseră răsplătite suficient. Nemulțumirea față de compensațiile primite pentru cele circa 600 000 de victime a devenit o preocupare obsesivă în Italia – cel mai puternic exprimată prin conceptul popular de *vittoria mutilata* („victorie mutilată“) –, generând sprijin pentru naționalismul radical, în vreme ce agitațiile muncitorești puternice și tulburările din mediul rural i-au determinat pe mulți să credă că o revoluție bolșevică era iminentă în Italia. În multe feluri, experiența postbelică a țării, care a culminat cu numirea primului șef de guvern fascist, Benito Mussolini, în octombrie 1922, aducea aminte mai degrabă de imperiile învinse din Europa Centrală și de Est decât de evoluția Franței și a Marii Britanii.

Concentrându-se asupra imperiilor învinse din Europa și asupra formelor pe care acestea le-au luat după Marele Război, această carte abordează chestiunea statelor care au fost adesea prezentate fie din perspectiva propagandei de război, fie din perspectivă momentului 1918, când legitimarea noilor state naționale din Europa Centrală și de Est a necesitat demonizarea imperiilor din care acestea s-au desprins. Această interpretare a permis unor istorici din Occident să prezinte Primul Război Mondial ca pe o bătălie epopeică între Alianții democratici, pe de o parte, și Puterile Centrale autocratice, pe de altă parte (ignorând faptul că cel mai autocratic imperiu dintre toate, Rusia imperială, făcea parte din Antantă). Cu toate acestea, în ultimii ani, un volum tot mai mare de cercetări privind imperiile otoman, german și austro-ungar a aruncat o umbră de îndoială asupra scrierilor de tip „legendă neagră“, care afirmau că Puterile Centrale nu fuseseră nimic mai mult decât niște state indisciplinate și „închisori anacronice ale popoarelor“. Această reevaluare a fost una categorică atât în cazul Germaniei imperiale, cât și în cel al Imperiului Austro-Ungar, care apar într-o lumină mult mai

Respect pentru oameni și cărti

plăcută (sau cel puțin mai ambivalentă) pentru istoricii de astăzi, decât în primele opt decenii de după 1918.¹² Chiar și în privința Imperiului Otoman, unde genocidul armenilor, produs în timpul războiului, părea să confirme caracteristicile negative ale unui imperiu despotic care își reprima minoritățile în mod violent, se figurează treptat o imagine mult mai complexă. Recent, unii istorici au evidențiat faptul că până în 1911–1912 existase un anumit potențial pentru un viitor otoman care ar fi inclus drepturi egale și cetățenie pentru toate grupurile etnice și religioase care trăiau în cadrul imperiului.¹³ Naționalismul guvernului condus de Comitetul Unității și Progresului (CUP), adus la putere de revoluția din 1908, se afla în contrast izbitor cu naționalismul civic mult mai deschis al Imperiului Otoman, CUP pierzând o mare parte a sprijinului popular până în 1911.¹⁴ Invazia italiană a provinciei otomane Tripolitania (Libia) din acel an și Primul Război Balcanic din 1912 au fost cele care au permis Comitetului Unității și Progresului să instaureze o dictatură, tot ele modificând relațiile interetnice la un nivel profund, după ce aproximativ 300 000 de musulmani, inclusiv familiile unor oameni politici de rang înalt din CUP, au fost dezrădăçinate violent din zonele de bazină din Balcani, fapt care a determinat o criză a refugiaților și radicalizarea politică a Constantinopolului.¹⁵

Chiar dacă unii consideră recenta „reabilitare“ academică a imperiilor antebelică ca fiind exagerată sau supraestimată, este greu de sugerat ideea că Europa post-imperială a fost un loc mai bun și mai sigur în comparație cu cea din 1914. De la Războiul de 30 de Ani, din secolul al XVII-lea, nici o altă serie de războaie și conflicte civile interconectate din Europa nu a fost atât de rudimentară și de mortală precum cea din anii 1917–1918. Pe măsură ce războaiele civile se suprapuneau peste revoluții, contrarevoluții și conflicte de frontieră între state emergente lipsite de granițe clar demarcate sau conduse de guverne lipsite de recunoaștere internațională, Europa „postbelică“, delimitată de sfârșitul oficial al Marei Război, din 1918, și de Tratatul de la Lausanne, din iulie 1923, devinea cel mai violent spațiu de pe planetă. Chiar dacă excludem milioanele de oameni care au pierit

din cauza pandemiei de gripă spaniolă din 1918–1920, sau sutele de mii de civili care trăiau între Beirut și Berlin și au murit din cauza foamei instalate ca o consecință a deciziei Aliaților de a menține blocada economică și după încheierea ostilităților, tot rămân peste 4 milioane de oameni – mult peste numărul total de victime de război al Marii Britanii, Franței și Statelor Unite – care au murit ca urmare a conflictelor armate din Europa postbelică. În plus, milioane de refugiați pauperizați din Europa Centrală, de Est și de Sud cutreierau peisajele devastate de război ale Europei Occidentale, aflați în căutarea siguranței și a unei vieți mai bune.¹⁶ Pe bună dreptate, unii istorici specializați pe spațiul est-european au denumit perioada scursă imediat după 1918 drept o epocă a „prelungirii războiului civil european“.¹⁷

În pofida evenimentelor groaznice care s-au petrecut în mari părți ale Europei „postbelice“, numeroasele conflicte produse după anii 1917–1918 nu au atras atât de multă atenție precum evenimentele petrecute pe frontul de vest, pe parcursul celor patru ani anteriori. Observatori britanici din acea perioadă, precum Winston Churchill, au desființat conflictele postbelice, numindu-le „războaie ale pigmeilor“ – un comentariu disprețuitor care reflectă atitudinea orientalistă (și implicit colonială) față de Europa de Est, dominantă în manualele occidentale ale epocii, timp de mai multe decenii după 1918.¹⁸ Totodată, comentariul său era inspirat de ideea că Europa de Est era cumva „intrinsec“ violentă, spre deosebire de Occidentul civilizat și pașnic, idee rezultată în mare parte în urma marii crize răsăritene (1875–1878) și a celor două războaie balcanice din 1912–1913. Aceste presupuneri limitate și degradarea generală a discursului între 1914 și 1918 i-au făcut pe factorii politici de decizie britanici și francezi să fie lipsiți de clarviziune în legătură cu dezastrele care se desfășurau în Europa Centrală și de Est, cu toate că acestea se produceau în spații care fuseseră multă vreme sub domnia legii înainte de Marele Război, erau rafinate sub aspect cultural și fuseseră dominate de pace.

În vreme ce pentru mulți cititori occidentali povestea tranziției Europei de la război la pace rămâne mai puțin cunoscută

Respectivă de la Marele Război în sine, perioada agitată cuprinsă între 1917 și 1923 rămâne prezentă în memoria colectivă a locuitorilor din Europa Centrală, de Est și de Sud, precum și a celor din Orientul Mijlociu și din Irlanda. Pentru ei, amintirea Marei Război este adesea umbrită, dacă nu chiar eclipsată, de poveștile mai importante despre luptele pentru independență, eliberare națională și schimbări revoluționare din jurul anului 1918.¹⁹ În Rusia, de exemplu, revoluția bolșevică a lui Lenin din 1917 – nu „războiul imperialist“ care a precedat-o – a rămas punctul central de referință istorică timp de decenii. În Ucraina contemporană, independența națională dobândită în 1918 (oricât de efemeră a fost) este mereu prezentă în dezbatările publice legate de amenințarea geopolitică venită din direcția Rusiei lui Putin. Pentru unele state post-imperiale – în special, Polonia, Cehoslovacia și Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (viitoarea Iugoslavie) –, concentrarea comemorativă asupra nașterii (sau renașterii) triunfale din 1918 a statului național le-a permis convenabilă „uitare“ a milioanelor de cetăteni care luptaseră în armatele învinse ale Puterilor Centrale.

În alte părți, perioada care a urmat după 1917–1918 este vizibil prezentă în memoria colectivă, deoarece ea reprezintă un moment schismatic al istoriei: în Finlanda, țară necombatantă în timpul Marei Război, umbra extrem de sângerosului război civil din 1918, care a ucis mai mult de 1% din populația țării în mai puțin de șase luni, continuă să apară obsesiv în dezbatările politice, în vreme ce, în Irlanda, alianțele și dilemele războiului civil din 1922–1923 continuă să configureze sistemul de partide politice al țării până în ziua de azi. În Orientul Mijlociu, de asemenea, Marele Război este un subiect de interes periferic în comparație cu ulteriorul proces de „inventare a națiunilor“ (precum Irak și Iordania) de către Aliați, cu mandatul impus de Liga Națiunilor și cu conflictul încă aprins din Palestina. Din perspectiva multor arabi, acest conflict își are originea în angajamentul britanic de susținere a „transformării Palestinei în căminul național al poporului evreu“, inițiat de ministrul de externe Arthur Balfour, angajamentul fiind cunoscut ca „Declarația Balfour“.²⁰